

Válasz az opponenciákra

A megértés sohasem magányos, de mindig közösségi tevékenység. A megértés és megértetés feladatával valamely monográfia szerzője sem marad magára: olvasás és írás közben is a múlt szereplői és a kortársak elemzései és értékítéletei között, visszhangterében, vélemény-özönében találja magát, s persze a mihamar eljövendő jövő is igazítja szemléletmódját, érvelésének menetét. Váltig számít például értő olvasókra, mert ha szerény mértékben is, de szeretné, ha munkája hatna mások világlátására. S számít bírálókra is, annál is inkább, mert reméli, hogy ezáltal jobban megérti, mit tett, tett-e egyáltalán valamit írásművével. Az értekezésre irányuló bírálói tekintet ugyanis nem csak a hivatalos procedúrában alapvetően elvárható tudományos-diskurzív kontrollt – így némely pontatlanságok feltárását és az érveztetés esetenkénti ingatlanságára való rámutatást – jelentheti, hanem szerencsés esetben azt is, hogy a szerző egész vállalkozásának természetét, vagyis volumenét és teljesítőképességét is másképpen láthatja, s ezáltal önmagát is másképpen értheti, mint korábban. Opponenseimnek, Thomka Beátának, Kabdebó Lórántnak és Györffy Miklósnak azért köszönhetek sokat, mert alapos és igazságos, s főként pedig a saját érdekeltség artikulációjával megírt bírálataikban ennek a kölcsönös, mert szükségképpen valamennyi résztvevőre kiterjedő újraértésnek teremtették meg a feltételeit.

Az Örkeny-szakirodalom az utóbbi három évtizedben az életrajz aprólékos rekonstrukciója és néhány közismert mű (főként a *Tóték* és a *Macskajáték*) értelmezései tekintetében számottevő teljesítményt nyújtott. Némely hiányérzetet kelthetett viszont a történeti kontextus fölrajzolásának módja és a tüzetes szövegelemzés gyakori elmaradása. Örkeny munkásságának monografikus földolgozásakor éppen ezért arra vállalkoztam, hogy az életrajz összefüggéseit, s velük az egymást követő politikai-ideológiai és esztétikai diskurzusokat nagy felületen hozsam játékba az irodalmi művek értelmezési keretével, s ugyanakkor részletes szövegelemzésekkel igyekeztem egyrészt föltárni az életmű eddig kevésbé ismert részleteit, másrészt elmélyíteni az irodalmi közvélemény által már eddig is nagyra értékelt művek interpretációit. Kezdetől nyilvánvaló volt számomra, s ezt az opponenciák is rendre visszaigazolták, hogy vállalkozásom még viszonylagos sikerének is alapvető feltétele és fokmérője a korábbinál összetettebb kontextus-teremtés árnyaltsága és a műelemzések meggyőző ereje, valamint e két tényező egyensúlyának, lehetséges összedolgozottságának mértéke. Osztom bírálóim véleményét, miszerint azon a területen megoldottabb és hatékonyabb a munkám, ott léptem többet előre, ahol az Örkeny-szakirodalom korábban

nagyobb ínséget szenvedett, nevezetesen a szövegelemzések terén. Györffy Miklós szerint „az elemzések olyan jelentéstani nyitottságot és rétegzettséget tárnak fel a szövegekben, amely meggyőző tudományos magyarázatul szolgálhat az Örkény-művek időtálló érvényéhez.”

Az Örkény-művek tüzetes elemzésekor valóban egy olyan értékelő mechanizmust igyekeztem érvényesíteni, amely a szövegekben rejlő szemiotikai potenciál, az előbb említett jelentéstani nyitottság, a többféle olvashatóság kipróbálásán alapult. A szemantikai azonosíthatóság elnehezülése részben azzal a narrációs eljárással függ össze, amely az egyes figurák világlátását nem annyira lélektani, mint inkább szociokulturális távlatban bontja ki. A belső fókuszálás elmaradása, a lélektani megokoltság hiánya, a láthatóra redukált, többnyire személytelen narráció egyszerre nyújtja az evidencia és a rejtélyesség hatását. Leggyakrabban ezen alapul az Örkény-szövegek esztétikai értéke, ugyanakkor számos esetben a belső motiváció, a jellem árnyaltságának hiánya, vagy éppenséggel a tanító célzatosság, a politikai allegorézis felelős a művek esztétikai fogyatékoságáért. Ezért inkább azokat a műveket tartom megoldottabbnak, amelyek sikeresen lazítják fel a kötést a politikai vonatkozathatóság és a szöveg egyéb jelentéstani lehetőségei, pl. jelképies karaktere között. E fellazulás szemiotikai kiaknázhatóságára az öntükröző vagy metafiktív olvashatóság lehetősége, illetve az egzisztenciális-létszemléleti távlat játékba hozása ad leginkább módot. Az előbbire – az e tekintetben eddig szintén elemzés nélkül maradt – *Macskajáték*, az utóbbira pedig azok a novellák lehetnek példák, amelyeket Örkény 1962 – a szilencium feloldása – után publikált (*Nincs bocsánat, Honvédkórház, Meddig él egy fa?*). Értekezésem fontos nívójának gondolom, hogy a *Macskajáték* és a *Tóték* több médiumra is kiterjedő elemzése mellett felhívtam a figyelmet ezeknek az ún. „ólmos novelláknak” a meggyőző poétikai megalkotottságára, s ezáltal maradandóságára.

Örkény előbb említett és más műveinek jelentéstani nyitottsága, összetett példaértéke – mint ahogy erre bírálatában Thomka Beáta is joggal és hangsúlyosan föl hívja a figyelmet – szorosan összefügg a Kafka-hatással, a prágai német író „diszkurzív és retorikai mintáinak” helyenkénti átvételével. Ennek legjellegzetesebb következménye a nem természetesnek, a valószerűtlennek vagy különösnek magától értetődőként való feltüntetése, illetve az ellentétes értékek egymásba való átbillenése. Ez utóbbit vélhetően Kosztolányitól és Máraitól kölcsönözte Örkény, de már lehet, hogy náluk is részben a Kafka-hatás következménye. (E tekintetben sokat mondó Márai egyik levele, amelyben azt állítja, hogy őt Kosztolányi biztatta a prágai író műveinek fordítására). Az bizonyos, hogy Kafka olvasása az ötvenes-hatvanas évek fordulóján megerősíthette Örkényben a groteszk ötletek bátrabb kezelésére irányuló –

pályája kezdetétől meglévő – hajlamot. A Kafka-hatást, még pontosabban a kafkai írásmód örkényi értelmezését, e mintázat lehetséges változatait ennek megfelelően többször is szóba hozom monográfiámban (155, 180, 182, 256, 267, 269, 352, 353.), egy ízben arra is rámutatva, hogy a hasonlóságok mellett milyen lényeges különbség áll fenn a két szövegalakítási attitűd között, amennyiben Kafka tartózkodik a felülnézeti gunyorosságtól, s példázatai már csak ezért is összetettebbek (262-264.). Mindazonáltal köszönöm Thomka Beátának, hogy felhívta a figyelmemet arra a lehetséges összefüggésre, hogy a *Pisti a vérzivatarban* utolsó előtti szcénája, Pisti ún. beismerő vallomása *A per* zárópasszusát visszhangozza. Mindez a dramatikus szöveg elemzésének elmélyítésében kapóra jöhet, jóllehet az idézett kérdéssorok szemantikája és pragmatikája között is lényeges különbségek látszanak.

Szintűgy megszívlelendő számomra Thomka Beátának az *Egypercesek* általam írt kommentárjaira vonatkozó észrevétele is, miszerint ezeket az alogikus ívű, jórészt nem narratív jellegű szövegeket „igen nehéz bármiféle gyakorlati logikával »visszaváltoztatni« és racionalizálni (...). A monográfiának a magyarázó eljárásai sem járnak túl sok sikerrel: mintha a képtelenséget próbálnánk köznapí érvelésbe fordítani vagy a metaforát narrativizálni.” Magam sem becsülném túl a könyvemben dokumentált olvasási teljesítményt, ám a textuális szemiózis kiaknázása tekintetében én valamivel több esélyt – és legalább helyenként – több eredményességet látok. Az egyperces novellák tüzetes vizsgálatakor Thomka Beátának *A pillanat formái* című kötetébe foglalt alaktani tipológiáját követtem, amikor létszemléleti és metadiskurzív lehetőségeket előtérbe helyezve igyekeztem összetettebb jelentéstani folyamatokat nyomon követni. Az örkényi kispróza legjellegzetesebb mintázata a mozzanatszerű cselekmény paradoxalitásán és az ahhoz kapcsolódó ironikus-groteszk hangnemen alapszik. A Kafka- és Kosztolányi-mintázatok mellett az egypercesek egy részében Örkény a vicc és a példázat (*Információ, Hogylétemről, Ahasvérus*), máskor pedig az idézetmontázs (*Kivégzési szabályzat, Mi mindent kell tudni*) eljárásait követte, s ezek humoros-szatirikus hatáseffektusainak felfejtésében a szubtextusok, hipogrammak és paragrammak transzformációit nyomon követő riffaterre-i olvasásmód sietett segítségemre. Az olvasás kétségkívül mindenkor kontextusoknak az olvasott szöveghez való hozzárendelését jelenti, s e művelet pertinenciájáról és így hatékonyságáról csakis az dönt, hogy e valamilyen mértékben mindig önkényes hozzárendelés (pl. a *Biblia* vagy a sport nyelve, a pesti vicc vagy a propaganda diskurzusa stb.) milyen szükségszerűségi fokkal, milyen meggyőzőerővel történik. E vonatkozásban egyes esetekben nekem is vannak

kételyeim, ám úgy ítélem meg, hogy sehol sem tettem kísérletet a művészi nyelv és az ún. hétköznapi diskurzus közötti pusztá „átfordításra”, még akkor sem, ha egyébként Örkény a nyelvhasználati formák és a műfaji-diskurzív minták közötti átbillenések poétikáját (az ún. kódváltásokat) nem egyszer kiaknázza. Sajnálám, ha az egypercesekben keletkező képtelenségeknek nem a kommentáló megőrzője, hanem felszámolója lennék, mindenesetre olvasási műveleteim színre vitelek az az ellentmondásos belátás vezérelt, hogy az olvasás egyszerre lehetetlen, mert a szövegiség által mindenkor elbizonytalanított, s ugyanakkor elkerülhetetlen lehetőség, mert a legrejtélyesebb szövegiség elől sem térhet ki. Az olvasás, az olvashatóvá válás mindig eseményyszerű, s így nem is az olvashatatlanságról szóló előzetes döntés függvénye pusztán.

Opponenseim kisebb-nagyobb nyomatékkaival szóvá tették a könyvemben megfigyelhető kontextus-teremtési, illetve komparatív eljárások hiányosságait is. Részben osztom Thomka Beáta véleményét, miszerint értekezésemben a műelemzések elkészítése volt nyomatékosabb, „bizonyos értelemben a kortörténeti, esztétörténeti és különösképpen a világirodalmi összefüggések árnyalásának kárára.” Hogy ez utóbbi árnyaltabbá tehető, nem tagadhatom, még akkor sem, ha jelzem: „a nemzedéki és irányulásbeli kapcsolatok” elemző feltárására a könyvben számos alkalommal kísérletet tettem (Kosztolányi, Márai, Németh László, Karinthy Frigyes, Szerb Antal, Tamási Áron, Gelléri Andor Endre, Cseres Tibor, Karinthy Ferenc, Déry Tibor, Molière, Molnár Ferenc, Albert Camus, Beckett, Mrożek, Koestler stb.), mint ahogy pl. Czesław Miłosz és Marcel Reich-Ranicki citálásával a 20. századi írónemzedékek drámai, vagy éppenséggel tragikus sorsának összehasonlító távlatát sem hanyagoltam el teljesen. A kommunista művész-értelmisségek „megtérésének” és ocsúdásának történetében azonban elsősorban annak megragadhatósága foglalkoztatott, hogy az miképpen tűnik fel (vagy akár lepleződik el) az önértelmező, imázs-építő szövegekben, illetve – gyakorta jóval áttételesebben – a szépirodalmi művekben. Ezért fektettem hangsúlyt Örkény negyvenes évek végi publicisztikájának és az *Írás közben* című 1953. novemberi esszéjének, valamint ’56-os naplójegyzeteinek tüzetes elemzésére.

Az életrajz kontextusának fölépítése és alkalmazása során arra törekedtem, hogy a biografikus tényezők nem egyszerűen valamely szerzőelvű, produkcióközpontú olvasásmód támasztékaiként lépjenek működésbe, hanem olyan történelmi, művelődéstörténeti és politikai összefüggések közegeként, amelyek nélkül egyébként aligha lehet belátni az Örkény-művek példaértékét. Annál is inkább, minthogy Örkény politikai propaganda-műveinek esetében az értelmezés szemantikai lehetőségei és a társadalomtörténeti-politikai referenciák között

sokszor szinte maradéktalan az átfedés, de a maradandó szépirodalmi munkák közül többnek a hatásmechanizmusa szintén erősen ráhagyatkozik a politikai allegória alakzatára. Az író életének művelődéstörténeti, szociológiai és politikai aspektusai jelentősen hozzájárulnak az irodalomtörténeti folyamatokban elfoglalt helyének kijelöléséhez, valamint szöveg és élet, irodalom és annak „külső kapcsolatai” közötti viszony összetett megértéséhez. Lehetséges például, miként azt Györffy Miklós bírálatában fölveti, hogy kapcsolat van Örkénynek a Kádár-rendszert illető politikai illúziói és egyes 70-es évekbeli műveinek „felemássága”, relatív megoldatlansága között. Ezt az összefüggést közvetlen módon valóban nem teremtem meg, mint ahogy arra opponensem joggal hívja fel a figyelmet, ám áttételes formában utalok Örkény ez idő szerint dokumentált világszemléletének tágabb kontextusára, amikor a 321. lapon a következőt írom: „A *Vérrokonok* jellegzetesen a hetvenes évek szellemi lapályát tükrözi – a ténylegesen kiélhető-ábrázolható konfliktusok nélküli, megcsappant szellemiségű, lefelé nivelláló, »soha nem elég puha« diktatúra világát.”

Az életrajzi kontextus játékba hozásakor ugyanakkor mindig arra is figyelmet fordítottam, hogy az irodalmi szövegek politikai allegorézisnek való ellenállását, vagyis az élet és az irodalom eseményeinek különbségét is megmutassam. Tekintettel az irodalomnak arra a kettős funkciójára, mely szerint egyfelől alkalmas morális alakzatoknak és politikai rendszerek értékrendjének hatékony legitimálására, másfelől viszont alkalmatlan is erre a funkcióra, mert az irodalom kvázi fiktív intézménye ellenáll az ideológiai-intézményi kisajátításnak. S éppen ebből fakad, hogy a *Lila tinta*-ügy részben értelmezhető úgy, mint „a behódolás következménye”, ahogy ezt Kabdebó Lóránt bírálatában joggal megjegyzi, ugyanakkor a *Lila tinta* című elbeszélés recepciója azt is bizonyíthatja, hogy az irodalmi szöveg a maga érzékekre ható kontextuális nyitottságával, mimetikus potenciáljával sohasem rögzíthető oda maradéktalanul valamely politikai alakzathoz. Az irodalmi szövegek egyszersmind elválnak szerzőik intencióitól is, függetlenedhetnek a szerző önarckép-alakításától is, mert mást mondanak, mint amit szerzőik mondani akartak általuk. E kontextuális nyitottság kérdésével, szándék és hatás, élet és irodalom, önábrázolás és „kiábrázolódás”, kép és önkép különbségével könyvemben sokat és tüzetesen foglalkoztam, így a negyvenes-ötvenes évek fordulóját górcső alá véve (pl. a koalíciós idők másokra szórt vádjait és a Rákosi-rendszerben betöltött szerepet szembesítve egymással!), vagy akár Örkénynek a saját műveit (pl. *Tóték*, *A holtak hallgatása* stb.) érintő önértelmezéseit tekintve. E különbség játékba hozása miatt választottam mottóul Camus mondatát: „Az író... feltételezi, hogy művei majd tanúsítják, ki is volt valójában.” Mint ahogy azt több helyütt

megmutatom, a művek mást vagy mást is tanúsítanak, mint amit a szerző feltételez, s már csak ezért sem gondolom, hogy könyvem az „Örkény sugallta pályaképet” (Kabdebó Lóránt) közvetítené pusztán. Kétségtelen, hogy Örkény – különösen a hetvenes években adott interjúiban – olyan önarcképet igyekezett megformálni magáról, amelyben erényeit és vétkeit, sorsának törvényszerűségeit és esetlegességeit egyaránt egy tanulási folyamat részeként tüntette föl. A valóban sokat próbált ember arcélét mintázta meg, az öneszményítés anekdotikus, humoros-groteszk kerülőútjain, s ezzel életrajzát szépirodalmi szövegeinek világával ötvözte. Ennek a kontaminációnak (vagy interpenetrációnak) jellegzetes esete katonai szolgálatainak anekdotikus-tragikomikus elbeszélése, amely könnyen megtévesztheti az életrajz irodalomtörténész-összeállítóját is. Kabdebó Lóránt lényegében ezt lobbantja a monográfus szemére, amikor az író katonai szolgálatainak számbavételét leplezetlen szigorral ekként értékeli: „két oldalon ily ellentmondásosan felvázolni – enyhén szólva elnagyoltnak mondható.” Nos, Örkény katonai szolgálatainak emlékezete különböző műfajú szövegekben maradt fenn, egyrészt saját és mások visszaemlékezéseiben, másrészt hadtörténelmi munkákban. Míg a francia hadseregbe 1939 szeptemberében való sikertelen jelentkezésének kétségtelenül anekdotikusra hangolt történetét aligha lehet más visszaemlékezésekkel szembesítve – mintegy – leellenőrizni, addig az 1940. szeptemberi észak-erdélyi bevetése és az 1941. áprilisi mozgósítása ténynek tekinthető. Az 1939 és 1942 közötti sajátságos viszonyokra jellemző, hogy ezek az időszakos katonai szolgálatai egyáltalán nincsenek ellentmondásban az 1939. évi II., honvédelemről szóló törvénycikkkel, amelynek 230 §-a először rendelkezik „a katonai szolgálatra végleg alkalmatlannak osztályozott minden magyar állampolgár ifjú” közérdekű munkaszolgálatra kötelezéséről. Ez ugyanis még csak a munkaszolgálat jogi alapjait teremti meg, annak valóságos szervezeti kereteit és eljárásrendjét a Honvédelmi Minisztérium rendeletei szabályozzák majd. (Kezdetben a zsidók még elláthattak fegyveres szolgálatot, de tényleges tisztek és tiszthelyettesek nem lehettek. Örkény ez idő szerint viszont nem esett e rendelet hatálya alá, hiszen katolikus vallású volt.) A törvény alkalmazásának faji alapú, antiszemita irányultsága a II., a III. és a IV. zsidótörvénnyel párhuzamosan radikalizálódott – 1939 és 1942 között. Örkény gyógyszerész-végzettségének megfelelően szanitéc volt, aki tábori kórházban szolgált 1940 nyarán és őszén, valamint 1941 tavaszán is, amikor a bácskai hadművelet végeztével zászlósként (vagyis tisztjelöltként) ismételten leszerelt. Rá egy évre Muray alezredes Nagykátán már kimondott provokációnak tartotta, hogy Örkény István „fehér extra egyenruhában” vonult be az időközben antiszemita extremitásoknak is teret engedő munkaszolgálatra... Ezzel együtt a

törvényi előírások, a jogszokások és akár a Magyar Királyi Honvédségen belüli eljárásrend különbségei közötti eligazodást kétségtelenül jobban segítette volna, ha néhol pontosabban fogalmazok: így például a 13. lábjegyzetben nem veszem át Szabó B. Istvántól a pontatlan „tartalékos tiszt” meghatározást, illetve a 16. lapon nem „katonatiszti rangról”, hanem mindkét esetben altiszti rangról teszek említést.

Ezzel együtt nyilvánvaló, hogyha valamivel többet is, de semmiképpen sem tudunk eleget az értelmiség 20. századi kelet- és nyugat-európai útjáról, például arról a rejtélyről, amit a 127. lábjegyzetben is szóba hozok, miszerint Lukács György moszkvai emigránként tudva tudott az ukrajnai éhínségről vagyis tömeggyilkosságról, a gulágról, a csiszkákról, Lenin és Sztálin baljóslatú műveiről, ennek ellenére nem tágitott messianizmusától és 1945 után hozzálátott a magyar kultúra radikális megcsonkításához. Csakis további társadalom- és művelődéstörténeti vizsgálódások nyújthatnak arra esélyt, hogy többet tudjunk a diktatúrák (művész)értelmiségi legitimálásáról, a homo sovieticus hallucinatív létmódjáról, a Kádár-rendszer által kikényszerített kapitulációról, az esztétikum és a politikum roppant bonyolult viszonylatairól. Mélységesen egyetértek tehát Györffy Miklóssal, aki joggal jegyzi meg: „az Örkény és kortársai pályáját közvetlenül érintő történelmi körülmények feltárása bizonyára még nem tekinthető lezártnak.” Olyannyira nem, hogy megállapíthatjuk, e tekintetben igen sok az elmaradt munka, mert könnyebb lenne körültekintő véleményt alkotnunk a 20. század magyar értelmiségének történetéről, ha tüzetes életrajzok illetve pályaképek szólnának – mások mellett például – a színészlegendákról, Major Tamásról, Páger Antalról, Várkonyi Zoltánról, Latinovits Zoltánról, vagy éppenséggel a *Tótékat* először rendező, s a magyar színházi életre, színészképzésre egykor igen nagy befolyással lévő Kazimir Károlyról stb. S ily módon Györffy Miklós kérdésére, hogy „vajon pszichológiai vagy morális szempontból interpretálhatók-e Örkény pályájának képtelen fordulatai”, szintén összetettebb választ adhatnánk. Az bizonyos, hogy Örkény önértelmezéseiben a hadifogság tapasztalata, vagy az 1953-as ocsúdás, sőt már a 30-as évekbeli baloldaliságának indoklása is hangsúlyozottan morális összefüggésben merül föl. Sorsfordulóinak értelmezésében én sem a lélektani, sem a morális szempontokat nem számúztam, bár nem is totalizáltam. Valahányszor, így a kommunistává válásának elbeszélését, vagy az *Írás közben* című esszéjét elemezve is ugyanazzal a kihívással találtam magam szembe, mint a hírhedt 1957. szeptember 5-i nyilatkozat aláírásainak értelmét kutatva, nevezetesen a hit és a hitetlenség, az őszinteség, a hazugság vagy tettetés hozzáférhetetlenségével és ekképp ellenőrizhetetlenségével. A szándék és a motiváció textuális hozzáférhetetlensége ugyanakkor nem ment föl a morális különbség

megőrzésének felelőssége alól. Miként *A magyar írók tiltakozásának* értelmezését alapul véve azt Bónus Tibor könyvemről írott bírálatában példászerűen kifejtette, „(A)z említett aláírások részben a nyilvánosság maradéktalan irányításának lehetetlensége, részben a személyes motivációk titkossága miatt (...) olvashatatlanok, ami ugyanakkor – s itt látszik meg újra minden olvasás, az irodalmi olvasás önmagán túli tétje, vagyis az értelmezés morális és politikai dimenziója – a felelősséghez nélkülözhetetlen megkülönböztetés megalapozhatatlanságát is jelenti, azt, hogy az iróniával valamennyi aláíró felmenthető és a szó szerinti mentén mindegyikük erkölcsi vád alá is helyezhető. (...) az olvashatatlanság lehetetlen olvasásától (...) nem vezet út a jelentések nyitottságát mintegy szükségszerűen lezáró ítélethez. Egyfelől például különbséget kell tenni azok között, akik a nyilatkozatot aláírták, és azok között, akik ellenálltak az aláírásra kényszerítő politikai nyomásnak, s ebben a relációban nem kétséges, hogy kiket is illet az erkölcsi elismerés (erre idézi Karátson Gábor memoárjának radikálisan igazságos ítéletét a szerző). Másfelől, bármily lehetetlen is, különbséget szükséges tenni az egyes aláírások között is, még akkor is, ha az aláírás a kiáltvány intézményes keretében épp az egyetértés demonstrációjaként funkcionál. A megkülönböztetés lehetetlensége nem írja elő, hogy le is mondjunk a megkülönböztetésről, sőt, éppen hogy ez a lehetetlenség adja a különbség, s vele az olvasás és az – ezzel tehát részben heterogén – morális ítélet (a döntés mint esemény) lehetőségét.” Ugyanakkor a morális ítélet gyors meghozatala, mint Koselleck írja egy helyen, „utólag nem segít megérteni, ami történt”, így az igazságos megértés számára nem marad más, mint az olvasatok lehetőségeit mérlegelő, a morális ítéletet egyszerre felfüggesztő és ugyanakkor játékba hozó értelmezésmód, amely sohasem a különbség felszámolásában, de mindenkor annak lehetetlen megőrzésében érdekelt.

Bírálóim kitüntető figyelmét és fáradozásait még egyszer megköszönve csak abban bízhatom, hogy az irodalom és az élet különbségének igazságos megértése, valamint az esztétikai hatás közvetítése tekintetében nem vallottam teljes mértékben kudarcot.

Debrecen, 2011. május 25.

Szirák Péter